

ÉLŐ NYELV

Mérések a szegedi nyelvhasználatban*

1. A) Az élő nyelv Szegeden. – Egy kiterjedt nyelvhasználati vizsgálatban az ezredforduló szegedi nyelvállapotát kíséreltem meg feldolgozni. Az ismert szociolingvisztikai vizsgálati lehetőségek közül (l. részletesebben KISS JENŐ, Társadalom és nyelvhasználat. Bp., 1995. 33–6; KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA, A regionális köznyelviség vizsgálati módszerei és lehetőségei. In: IV. Dialektológiai szimpozion. Szerk. SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN – GUTTMANN MIKLÓS. Szombathely, 2002. 181–5) a magnetofonos szövegfelvételt és a kérdőíves szóbeli és írásbeli kiegészítéses módszert választottam: még az interjú előtt egy 41 mondatos kérdőívet olvastak föl, egészítettek ki az adatközlők, majd a szabad tematikájú magnetofonfelvétel következett (30–50 perc), miután pedig a korábban fölolvastottaktól időben eléggé eltávolodtak az adatközlők (azaz „elfelejtették”, hogyan nyilatkoztak korábban), ugyanazt a tesztet írásban is megoldották. (Több adatközlő a kétféle teszt produkálására egyszerűen nem volt hajlandó, tehát ebben az esetben hiányzó adatról kell beszélnünk.) A gyűjtés eddig több mint 160 alanytól történt meg. A korpuszokat a nemen kívül életkor (I. korcsoport: 20–34 év; II. korcsoport: 35–54 év; III. korcsoport: 55 év felett) és iskolai végzettség szerint (általános iskola; középiskola; felsőfokú végzettség) csoportosítottam. Kutatásom célja, hogy az ezredforduló szegedi nyelvhasználatának jellegzetességeit vizsgáljam. Mostani tanulmányomban ennek csak egy kis szeletét tudom bemutatni.

B) Kutatás módszer tan. – Az összevető elemzés előtt azonban néhány kutatáseljárási problémát ismertetek. A modern nyelvészeti vizsgálatok sok új anyaggyűjtési, -feldolgozási módot és sok új célt, lehetőséget kínálnak a kutatóknak (RONALD WARDHAUGH, Szociolingvisztika. Bp., 1995. 132–3). A kvantitatív dialektológia (KISS JENŐ szerk., Magyar dialektológia. Bp., 2001. 135–44) például „a nyelvjárási jelenségek mennyiségi viszonyaival, s az azokból levonható törvényszerűségekkel foglalkozik” (uo. 135). A kérdés az, hogy a dialektológiai vagy a szociolingvisztikai kutatások eseté-

* A dolgozat az OTKA 035154. számú kutatási pályázathoz kapcsolódik.

ben mikor, a munka milyen fázisában dől el: a nyelvészeti-nyelvhasználati elemzés szubjektív vagy a lehetőségekhez mérten objektív lesz-e. Mindenféle élőnyelvi gyűjtés ugyanis két szubjektum találkozása: az adatközlő és az adatgyűjtő szubjektuma találkozása, abban az esetben is, ha nem közvetlen beszélgetés módszerével gyűjtünk, hanem például írott teszttel. Ez utóbbi formában ugyanis a teszt összeállítója a saját szubjektumán átszűrve (még ha a legjobb tudományos céllal és felkészültséggel is) készíti el a tesztet, amelyben nem élőnyelvi szituációban, hanem mesterségesen, nem szövegmondatos, nem beszélgetéses körülmények között oldat meg egy feladatsort. Tehát az adatgyűjtő szubjektuma, nyelvi, nyelvhasználati, nyelvjárási tudata, tudása is meghatározza a gyűjtési folyamatot. A megszülető adatok milyensége függ az adatgyűjtő személyétől (ismerős, rokon, ismeretlen stb.) és felkészültségétől is, empátiájától, esetleg azonos nyelvhasználati képességeitől (pl. ismeri-e azt a nyelvjárást, regionális köznyelvet, azaz a helyi regionális-városi nyelvet vagy más nyelvjárást, vagy „csak” a köznyelvet).

C) **Mennyiségi mutatók és stílusváltozatok.** – A szociológiában alkalmazott statisztikai, kvantitatív módszer a nyelvészeti kutatásban is szerepet kaphat, de a grafikonok, táblázatok csak a megfelelő adatok kiemelésével értékelhetők (l. még KRISTÓNÉ i. m. 181–6). Megítélesem szerint az adatközlő egy bizonyos kiválasztott normát követ, szerepet játszik, alkalmazkodik a helyzethez. A stílusváltozat egy gyűjtésen belül is többször változik; mikor milyen témáról beszél az illető, olyan nyelvhasználati elemek kerülnek beszédébe. Éppen ezért a szabadságfok-, a khi négyzet- stb. számítások legfeljebb erős korlátozással alkalmazhatók. (Itt ugyanis nem stabil kvantumokról van szó, mint a természettudományokban.) A fenti megállapítások és következtetések nem spekuláción alapulnak, hanem valóságos nyelvhasználati tapasztalatokon, gyűjtött korpuszok vallomásain.

2. A) **A d a t k ö z l ő k.** – A következőkben az említett szegedi kutatási témából hat felsőfokú végzettségű női adatközlő hanganyagán végzett elemzés eredményét ismertetem. Céloom a statisztikai célú felmérések adatainak felhasználhatóságát ellenőrizni; azt tudniillik, hogy hat vagy akár hatvan adatközlő nyelvi adatainak összevetése vagy átlagolása mutathat-e reális képet egy korosztály nyelvhasználatáról.

A statisztikák és következtetések bemutatása előtt álljanak itt a személyes adatok. A főlétélek és elemzések az említett I., II. és III. korosztályból a legidősebb (III.) korosztályba tartozó nőket reprezentálják, tehát az 55 év felettieket. Az ismertetésben a neveket monogramok képviselik, ezeket a születési év és a lakhely követi, majd az iskolai végzettség következik. Az adatközlők voltak: 1. Sz. I., 1945., Szeged, egyetem; 2. G. K., 1943., Szeged, főiskola; 3. K. É., 1941., Szeged, egyetem; 4. G. É., 1939., Szeged, egyetem; 5. SZ. J., 1947., Szeged, egyetem; 6. B. D., 1943., Szeged, egyetem.

Az adatközlők nyelvi életrajzához hozzátartozik, hogy kettő közülük nem Szegeden született, de (kis)gyerekkorban Szegedre került. Mind a hat adatközlőt hosszú ideje (évtizedek óta) ismerem. Magánbeszélgetésben mindannyian a dél-alföldi régió legfontosabb jellemzőivel élnek a kommunikációs kompetencia szabályainak megfelelően, amikor én szintén a helyi nyelvet használom. Ezért is lesznek sokatmondóak a statisztikai eredmények, de hogy mit mondanak, az következze a táblázatok után.

A fenti adatközlők száma (hat fő) természetesen a szegedi alapsokasághoz és a mintasokasághoz képest kicsi (KISS 1995. i. m. 33–4), de a rétegzett mintavétel alapkövetelményeinek megfelelő (WARDHAUGH i. m. 119, 133–4). Mindegyik adatközlő kb. 50 perces szövegéből 15 percnyi magnófelvételt dolgoztam fel.

B) **Nyelvhasználati jelenségek.** – A vizsgált nyelvhasználati elemeket úgy választottam ki, hogy a dél-alföldi régió kulcsjelenségei szerepeljenek benne. Ezek a regionális köznyelvi szinten is gyakran előforduló jelenségek a következők: 1. labiális *ö*-zés; 2. zárt *ë*-zés; 3. a szótagzáró és szóvégi *l* állapota és hatása (ezt a későbbiekben szótagzáró *l*-nek nevezem); 4. a szótagzáró *r* állapota és hatása; 5. a *y* nyújtó hatása; 6. az intervokális gemináció; 7. a suksükölés; 8. az ikes ragozás állapota; 9. a *-hoz* rag alakja; 10. a *-ból* rag alakja; 11. a *-ban* alakja; 12. a vegyes hangrendű szavak toldalékolása. E tizenkét jelenség felsorolása természetesen semmiféle minősítési vagy feltétele-

zett megjelenési sorrendet nem jelent, tartalmazza viszont a regionális köznyelv vizsgálatában is fontossággal bíró nyelvjárási jelenségeket. A tizenkét jelenségből e tanulmány hat (1–5., 11.) szempontot vizsgál, és ismerteti az említett hat adatközlő tizenöt percnyi korpusza alapján az adatokat, összegzéseket és összevetéseket.

Az elemzések előtt még ide kívánkozik egy megjegyzés: a nyelvhasználati adatok között a köznyelvi alakokat nem számláltam, mert a céloom nem a köznyelvhez, hanem az adatközlők egymáshoz való viszonyítása volt; éppen a szubjektumok egymástól eltérő nyelvhasználatát szándékozom bemutatni taxatív módon – ismét hangsúlyozva, hogy hétköznapi társalgásunk mindegyikőjünkkel erősen regionális jellegű.

Az 1. táblázat a számlált adatokat mutatja be.

1. táblázat
Hat női adatközlő nyelvhasználati adatai

		1.	2.	3.	4.	5.	6.	össz.		
		adatközlő								
1.	Az <i>ö</i> -zés	hangsúlyos szótagban		25	11	77	6	2	9	130
		hangsúlytalan szótagban		13	0	17	0	0	0	30
		előhangzóban		13	2	64	6	0	1	86
		toldalékban		10	1	35	0	0	2	48
	<i>Összesen</i>			61	14	193	12	2	12	294
2.	A zárt <i>ë</i> használata	zárt <i>ë</i>		34	26	64	8	7	24	163
	<i>Összesen</i>			34	26	64	8	7	24	163
3.	A szótagzáró <i>l</i> állapota és hatása	az <i>l</i> nyújtó hatása		6	1	1	2	28	12	50
		az <i>l</i> kiesése nyújtó hatás nélkül		31	7	33	12	4	8	95
		az <i>l</i> kiesése nyújtó hatással		54	2	4	15	2	11	88
	<i>Összesen</i>			91	10	38	29	34	31	233
4.	Az <i>r</i> nyújtó hatása	az <i>r</i> nyújtó hatása		2	1	1	4	11	3	22
		az <i>r</i> kiesése nyújtó hatás nélkül		28	4	0	13	1	4	50
		az <i>r</i> kiesése nyújtó hatással		15	0	0	3	0	6	24
	<i>Összesen</i>			45	5	1	20	12	13	96
5.	A <i>j</i> nyújtó hatása	a <i>j</i> kiesése nyújtó hatással		0	0	0	0	0	0	0
		a <i>j</i> nyújtó hatása		0	1	1	1	1	6	10
	<i>Összesen</i>			0	1	1	1	1	6	10
6.	A <i>-ban</i> alakja	a <i>-ba</i> alak		15	24	22	5	0	5	71
	<i>Összesen</i>			15	24	22	5	0	5	71
	Az összes jelenség			246	80	319	75	56	91	867

3. A) A z *ö* - z é s . – A következő két táblázat a morféma különböző helyein előforduló *ö*-zés megoszlását mutatja be adatközlők szerint. Az adatok tanúsága szerint bár minden adatközlő nyelvi kompetenciájának stabil része a nyelvjárási norma, ennek ellenére a nyelvi viselkedés, a gyűjtési helyzet más-más nyelvhasználatot hívott elő normájukból, azaz a 2., 4., 5. és a 6. adatközlő az *ö*-zési szokásait teljesen háttérbe szorította. Ők négyen a nyilvánossági fok szerint inkább a köznyelvi nyelvhasználatot részesítették előnyben.

2. táblázatAz *ö*-zés összesített előfordulási gyakorisága a szóban elfoglalt hely szerint

	1. adatközlő	2. adatközlő	3. adatközlő	4. adatközlő	5. adatközlő	6. adatközlő
toldalékban	10	1	35	0	0	2
előhangzóban	13	2	64	6	0	1
hangsúlytalan szótagban	13	0	17	0	0	0
hangsúlyos szótagban	25	11	77	6	2	9
<i>ö</i> -zés összesen	61	14	193	12	2	12

3. táblázatAz *ö*-zés százalékos megoszlása a morfémában elfoglalt hely szerint

	Toldalékban	Előhangzóban	Hangsúlyos szótagban	Hangsúlytalan szótagban
%	16	29	45	10

A fenti táblázatok azt mutatják, hogy a dél-alföldi régióban a hangsúlyos szótag a leggyakoribb *ö*-zési hely, ezt követi az előhangzós *ö*-zés (*széköt, nézőm*).

4. táblázatAz *ö*-zés százalékos megoszlása adatközlők szerint

	1. adatközlő	2. adatközlő	3. adatközlő	4. adatközlő	5. adatközlő	6. adatközlő
%	21	5	65	4	1	4

A 4. táblázat jelzi legerősebben, hogy egy, a teljes adatközlői bázis alapján átlagosan kiszámolt *ö*-zési gyakoriságban az 1. és a 3. adatközlő erős nyelvjárásiassága emeli meg a statisztikai átlagot. (Kérdés, hogy mennyire adekvát az a leírás, ahol ilyen nagy eltérések egybeesnek az átlagok számításakor.)

A nyelvjárások tetszési mutatói (vö. KISS 2001. i. m. 225–6; IMRE SAMU, Hol beszélnek legszívesebben magyarul?: Nyr. 1963: 279–83; KONTRA MIKLÓS, Hol beszélnek legszívesebben és legcsúnyábban magyarul?: MNy. 1997: 224–32; FODOR KATALIN – HUSZÁR ÁGNES, A magyar nyelvjárások presztízisének rangsora: MNy. 1998: 196–210; KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA, Gondolatok egy nyelvhasználati gyűjtés és fölmerés kapcsán: MNy. 1999: 335–7) több helyen fölmerülnek a szakirodalomban, de az *ö*-zés mindenhol csak mérsékelt rokonszenvet kap. Bár dallamossága megérdemelné a tetszést, de mivel nagyon föltűnő jelenségről van szó, ezért csak a 2-3. helyen szerepel a szimpatikusnak mondhatók között. Ez a belső indíttatás is indokolhatja, hogy a hat értelmiségi nő közül csupán kettő vállalta egyértelműen az *ö*-zést.

B) A z á r t *ö*. – A zárt *ö* nyelvhasználati gyakorisága nagyjából „rímelt” az *ö*-zési szokásokkal: az 1. táblázatból is leolvashatóan az 1. és a 3. adatközlő használja legtöbbször a zárt *ö*-t (64, ill. 34 morfémában).

C) A szótagzáró *l*. – A szótagzáró *l* a magyar nyelvterület nagy részén – kelet felé erősödő tendenciával – nyújtó hatású, sőt a kiesés is kelet felé erősödik. Ennek a – regionális köznyelvben is gyakori – jelenségnek az előfordulási módozatait és arányait összesítve mutatja be adatközlőnként az 5. táblázat.

5. táblázat

A változást előidéző szótagzáró *l* előfordulási gyakorisága állapot, hatás és adatközlők szerint

	1. adatközlő	2. adatközlő	3. adatközlő	4. adatközlő	5. adatközlő	6. adatközlő
A szótagzáró <i>l</i> állapota és hatása	91	10	38	29	34	31
Az <i>l</i> nyújtó hatása (kiesés nélkül)	6	1	1	2	28	12
Az <i>l</i> kiesése nyújtó hatás nélkül	31	7	33	12	4	8
Az <i>l</i> kiesése nyújtó hatással	54	2	4	15	2	11

Látható, hogy az 1. adatközlő a legtöbb adatot produkálja, pedig *ö*-zésben a 2. helyen volt. A gyors beszédtempójú 3. adatközlő *l*-kiesései nem járnak nyújtó hatással, míg a lassú beszédritmusú 5. adatközlő (bár nem *ö*-zött!) vezet a nyújtó hatású *l* hangok ejtésében (l. 6. ábra is). Ugyanez figyelhető meg a 6. ábrán is, sőt a 3. adatközlő nyelvjárásossága csak egy százalékkal tér el a nem *ö*-ző, lassúbb beszédtempóban beszélő 5. adatközlő szintjétől. Az átlagolás kiegyenlítő hatása tetten érhető.

6. táblázat

A szótagzáró *l* százalékos megoszlása adatközlők szerint

	1. adatközlő	2. adatközlő	3. adatközlő	4. adatközlő	5. adatközlő	6. adatközlő
%	40	4	16	12	15	13

Az 5. és 6. táblázat mutatja azt is, hogy a szótagzáró *l* kiesése stabil része a regionális köznyelvnek (összesen 79%-os az előfordulási mennyiségből), de a kiesés nélküli nyújtó hatás is számottevő (21%).

D) A z r nyújtó hatása. – Szegeden és környékén viszonylag erős, de sokkal kevesebb esetben fordul elő, mint az *l* ejtésekor. Az *r* kiesése inkább morfémafüggő: leggyakrabban az *akkor*, *mikor* (és a velük alkotott összetételekben: *ugyanakkor*, *semmikor* stb.) jelentkezik. A 7. táblázatból leolvasható, hogyan ingadozik az egyes adatközlők esetében az *r* állapota és hatása, illetőleg az *r* hang hatásmechanizmusának módja egyénenkénti előfordulásban, valamint arányaiban (az első adatközlő beszédében jelenik meg a leggyakrabban: 46% az összesített előfordulásban).

A jelenség három típusa közül legerősebb az *r* kiesése nyújtó hatás nélkül (56% az összes, az *r* hangot érintő adatok alapján).

E) A -ban rag. – Az inesszívuszi értelmű, de illatívuszi alakú *-ba* rag előfordulási gyakoriságát mutatja be a 8. táblázat. Az erősen *ö*-ző 3. adatközlő erősen nyelvjárásias nyelve a regionális köznyelvben országosan nagyon elterjedt *-ba* alakváltozat ritkább használata miatt a második helyre „csúszik vissza” regionalitás szempontjából. Ugyanakkor az *ö*-ző hangzás alapján az *ö* beszéde lenne a nyelvjárásiasabbnak mondható; ez mutatja, hogy a regionális jelenségek nem azonos megítélésűek, súlyúak a presztízs szempontjából.

7. táblázat

A változást előidéző *r* előfordulási gyakorisága állapot, hatás és adatközlők szerint

	1. adatközlő	2. adatközlő	3. adatközlő	4. adatközlő	5. adatközlő	6. adatközlő
Az <i>r</i> összes hatása	45	5	1	20	12	13
Az <i>r</i> nyújtó hatása (kiesés nélkül)	2	1	1	4	11	3
Az <i>r</i> kiesése nyújtó hatás nélkül	28	4	0	13	1	4
Az <i>r</i> kiesése nyújtó hatással	15	0	0	3	0	6

8. táblázat

Az inesszívuszi *-ba* rag összesített előfordulási gyakorisága

	1. adatközlő	2. adatközlő	3. adatközlő	4. adatközlő	5. adatközlő	6. adatközlő
eset	15	24	22	5	0	5

F) Ö s s z e s í t é s . – A 9. táblázat az összes (867) adat megoszlását jelzi, összesítve mutatja a jelenségek arányait adatközlőnként. A 10. táblázatban pedig látható, hogy a nyelvi regionalitás legmagasabb fokát (66%) az 1. és a 3. adatközlő adja.

9. táblázat

Az összes jelenség (867 adat) előfordulási gyakorisága és típusai adatközlőnként

	1. adatközlő	2. adatközlő	3. adatközlő	4. adatközlő	5. adatközlő	6. adatközlő
Az <i>ő</i> -zés	61	14	193	12	2	12
A zárt <i>ë</i> használata	34	26	64	8	7	24
A szótagzáró <i>l</i> állapota és hatása	91	10	38	29	34	31
Az <i>r</i> nyújtó hatása	45	5	1	20	12	13
A <i>j</i> nyújtó hatása	0	1	1	1	1	6
A <i>-ban</i> rag <i>-ba</i> alakja	15	24	22	5	0	5

10. táblázat

Az összes jelenség százalékos előfordulása adatközlők szerint

	1. adatközlő	2. adatközlő	3. adatközlő	4. adatközlő	5. adatközlő	6. adatközlő
%	28	9	38	9	6	10

4. Ö s s z e g z é s . – A fenti számolásból látható tehát, hogy tipikus csoporttag nincs. Az adatközlők nagyjából azonos nyelvi, illetve regionális köznyelvi kompetenciájuk ellenére másként és másként nyilatkoztak meg, bár nyelvi képességük bármelyik szintjét alkalmazhatták. Az „életben az egyének sohasem tipikusak”, és viselkedésük sohasem „ideális”, szinte semmilyen kritérium szerint

sem (WARDHAUGH i. m. 333). A kommunikáció néprajza (HYMESTÓL, l. WARDHAUGH i. m. 221–3) nyolc tényezőt sorol fel, amelyek nélkül nem érthetjük meg, hogy ki hogyan és miért úgy kommunikál. Az egyedi eltérések ellenére a majd kétszáz adatközlő anyagának feldolgozása csak statisztikai módszerrel képzelhető el. Az ilyenfajta kutatások indokoltságát támasztja alá sok vélemény, amely a beszélt nyelvi elemzéseket szorgalmazza, és amely egyúttal a normakutatással is összefügg.

KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA